

چکیده :

دانشگاه پیام نور

واحد تهران جنوب

پایان نامه

برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

گروه تاریخ

حج گزاری ایرانیان در دوره پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۴ ه.ش)

hajj Iran in pahlavy period(1304 to 1357)

علی اکبر زاور

استاد راهنما:

دکتر علی رضا علی صوفی

استاد مشاور:

دکتر داریوش رحمانیان

اردیبهشت 93

تقدیم به خدمتگزاران

ضیوف الرحمن که در برپایی حج

ابراهیمی تلاش می نمایند.

تقدیر و تشکر

تقدیر و تشکر فراوان از استاد گرانمایه دکتر علیرضا علی صوفی که به عنوان استاد راهنما نقش سترگی در تدوین و تألیف این پژوهش بر عهده داشتند و از راهنمایی های ارزشمند ایشان نهایت بهره را برده ام.

همچنین سپاس فراوان از استاد فرزانه دکتر داریوش رحمانیان که به عنوان استاد مشاور از هیچ گونه مساعدتی در به سرانجام رساندن این پژوهش فروگذار نکردند. و در نهایت قدردانی و سپاس از کلیه همکاران ، مدیران کاروانها و همه دوستانی که در این راه یاری ام نمودند.

چکیده :

حج یکی از واجبات دینی و شعائر مذهبی محسوب می گردد ، ولی در مقایسه با سایر احکام و واجبات دینی دارای تفاوت‌هایی می باشد. قرار داشتن محل اجرای مناسک در خارج از قلمرو سرزمینی ایرانیان و امکان استفاده سیاسی از آن توسط قدرتهای حاکم بر منطقه حجاز در جریان رقابتهای منطقه ای، حج را تبدیل به اهرمی در روابط سیاسی و دیپلماتیک نموده ، و لذا این پرسشها که حج چگونه توانسته در مقاطع زمانی خاص نقشی موثر در قطع و ایجاد روابط دیپلماتیک ایفا نماید، و در ادامه این تحولات به چه میزان در روند حج گزاری اتباع ایرانی تأثیر گذار بوده است بسیار مهم می باشد و پاسخ به آنها آشکار میسازد که در برهه های مختلف تاریخی ، روابط سیاسی و دیپلماتیک منطقه ای چه تأثیرات مهمی در روند حج گزاری ایرانیان داشته و بطور مثال مشخص می نماید که در خلال سالهای ۱۳۰۴ - ۱۲۹۹ ه.ش یعنی دورانی که شریف حسین حاکم مستقل منطقه حجاز در آرزوی برپایی خلافت اسلامی در سیمای خاندان هاشمی بسر می برد و در این راه نیاز شدید به تأیید و حمایت دولت ایران داشت ، این نگرش و رویکرد شریف حسین در آن روزها چگونه توانست دورانی طلایی را در روند حج گزاری ایرانیان بوجود آورد ، دوره ای بی سابقه که حداقل تا کنون تکرار نگردیده است . و یا در طی سالهای (۱۳۵۴-۱۳۴۳ ه.ش) که ناسیونالیسم عربی در شکل تند و افراطی (ناصریسم) حکومتهای سنتی و پادشاهی منطقه همچون حکومتهای آل سعود و پهلوی را امواج حملات خود قرار داده و تهدید می کرد ، این دشمن مشترک چگونه موجب نزدیکی دو حکومت شد و همبستگی آنها فضایی بی سابقه در طول دوران حکومت آل سعود برای حج گزاری اتباع ایرانی فراهم آورد.

در بررسی روند اجرائی حج گذاری ایرانیان متوجه میشویم که تا قبل از حادثه گردن زدن یکی از حجاج ایرانی در مسجد الحرام (۱۳۲۲ ه.ش) دولتمردان ایرانی فاقد آگاهی و شناخت لازم از اهمیت حج در مناسبات سیاسی دیپلماتیک منطقه ای بوده و تازه بعد از این حادثه و بحران ناشی از آن که موجب قطع روابط دیپلماتیک ایران و عربستان (بمدت ۵ سال) گردید، پی به اهمیت موضوع برده و قدم هایی در جهت ساماندهی آن برداشتند که اوج این رویکرد در سال ۵۰ و در دستور شاه مبنی بر تمرکز امور حج در سازمان اوقاف و در پی آن انتصاب منوچهر آزمون و مأموریت وی به انجام این مهم تجلی یافت ، در عین حال این موضوع که منوچهر آزمون چگونه و به چه صورت توانست ظرف حضور چندساله خود در راس سازمان اوقاف ، مدلی را بر اساس الگوی سیستم های مدیریتی تمرکز گرا و سوسیالیستی، طراحی و ساماندهی نماید که موجبات دگرگونی و تحول اساسی در روند حج گذاری ایرانیان گردد؛ خود سوالی مهم است که پاسخ به آن مستلزم بررسی روند حج گزاری در قبل و بعد از این تحولات می باشد.

کلید واژه: حج، حج گزاری ،سلسله پهلوی ، خاندان آل سعود، سازمان اوقاف

فهرست منابع

۱	چکیده:.....
۲	فصل اول : کلیات پژوهش.....
۳	مقدمه:.....
۶	۱-۱. بیان موضوع.....
۷	۲-۱. ضرورت پژوهش.....
۷	۳-۱. پرسشهای پژوهش.....
۷	۴-۱. فرضیات:.....
۹	۵-۱. روش تحقیق .....
۹	۶-۱. پیشینه تحقیق .....
۱۰	۷-۱. نقد و بررسی منابع .....
۱۰	۱-۷-۱. اسناد، مکاتبات اداری، بخشنامه ها و آئین نامه ها .....
۱۱	۲-۷-۱. منابع جغرافیایی ، سفرنامه ها.....
۱۲	۳-۷-۱. روزنامه ها ، نشریات و فصل نامه ها.....
۱۳	۴-۷-۱. تاریخ شفاهی.....
۱۳	۸-۱. تعاریف و اصطلاحات .....
۱۷	۹-۱. اسرار و حقیقت حج .....
۲۱	فصل دوم: حج در آئینه روابط دیپلماتیک .....
۲۳	۱-۲. بخش اول: حج در آئینه روابط دیپلماتیک در دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴) .۵. ش... ..

- ۲۴ ..... ۱-۱-۲. جغرافیای سیاسی شبه جزیره عربستان.
- ۲۶ ..... ۲-۱-۲. تفاوتها و شباهتهای ساختاری ایران و عربستان.
- ۲۷ ..... ۳-۱-۲. نفوذ منطقه ای و جهانی.
- ۲۸ ..... ۴-۱-۲. فروپاشی حکومت هاشمیان
- ۲۸ ..... ۵-۱-۲. آغاز سلطه آل سعود
- ۲۹ ..... ۶-۱-۲. رضا خان - ابن سعود ، شباهتها و چالشها
- ۳۲ ..... ۷-۱-۲. تخریب بقیع و سایر اماکن مقدسه حجاز.
- ۳۳ ..... ۸-۱-۲. وصول خبر تخریبها و آغاز اعتراضات.
- ۳۶ ..... ۹-۱-۲. اعزام هیات بازرسی به حجاز.
- ۳۷ ..... ۱۰-۱-۲. بازگشت غفارخان جلال السلطنه و ادامه بازرسی توسط حبیب الله خان عین الملک....
- ۳۹ ..... ۱۱-۱-۲. تفاوت در ماهیت گزارشات بازرسی از مدینه و مکه.
- ۴۱ ..... ۱۲-۱-۲. طرح تشکیل کمیسیون دفاع از حریم شریفین توسط مرحوم مدرس.
- ۴۱ ..... ۱۳-۱-۲. اختلاف نظر در نوع برخورد با آل سعود.
- ۴۳ ..... ۱۴-۱-۲. ایجاد مناسبات سیاسی با آل سعود و بازشدن راه حج.
- ۴۸ ..... ۲-۲. بخش دوم: حج در آئینه روابط دیپلماتیک در دوره پهلوی دوم. (۱۳۵۷-۱۳۲۰) ه.ش. ....
- ۵۰ ..... ۱-۲-۲. مرحله اول. روابط ایران و عربستان بین سالهای (۱۳۳۲-۱۳۲۰ ه.ش.).....
- ۵۰ ..... ۱-۱-۲-۲. دوره اول ؛ حدفاصل سالهای ۱۳۲۳- ۱۳۲۰ ه.ش (مشکلات حجاج) .....
- ۵۱ ..... ۲-۱-۲-۲. دوره دوم ؛ اعدام ابوطالب یزدی (قطع روابط) ، ۱۳۲۷- ۱۳۲۳ ه.ش .....
- ۶۲ ..... ۳-۱-۲-۲. دوره سوم؛ از سرگیری روابط ۱۳۳۲- ۱۳۲۷ ه.ش .....
- ۶۴ ..... ۲-۲-۲. مرحله دوم. روابط ایران و عربستان بین سالهای ۱۳۵۷-۱۳۳۲ ه.ش .....
- ۶۴ ..... ۱-۲-۲-۲. دوره اول ؛ دوره دوستی ، حدفاصل سالهای ۱۳۴۳-۱۳۳۲ ه.ش .....

۶۷	۲-۲-۲-۲. دوره دوم، رشد همکاریها و مقابله با ناسیونالیسم عربی (ناصریسم) ۱۳۵۴-۱۳۴۳ش....
۷۲	۳-۲-۲-۲. دوره سوم، افزایش درآمدهای نفتی و رشد همکاریها، سالهای ۱۳۵۷-۱۳۵۴ ش ..
۷۴	فصل سوم: روند حج گذاری ایرانیان .....
۷۸	۱-۳. بخش اول: روند حج گذاری ایرانیان در دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴) ه. ش .....
۷۹	۱-۱-۳. مسیره های حج گذاری در آن دوره .....
۷۹	۱-۱-۳-۱. مسیر دریایی؛ خلیج فارس - جده .....
۸۲	۱-۱-۳-۲. مسیر دریایی استانبول - جده .....
۸۴	۱-۱-۳-۳. راه زمینی جبل یا راه بین النهرین. ....
۸۵	۱-۳-۲. دشواری سفر با کشتی. ....
۸۸	۱-۳-۴. قرنطینه ها. ....
۸۸	۱-۳-۴-۱. قرنطینه قمران .....
۹۰	۱-۳-۴-۲. قرنطینه جده. ....
۹۰	۱-۳-۵. احرام بر روی کشتی. ....
۹۱	۱-۳-۶. گمرک جده .....
۹۲	۱-۳-۷. مالیات راه و تذکره .....
۹۴	۱-۳-۸. اداره امور حجاج (امیرالحاج) .....
۹۶	۱-۳-۱۰. اقامت در سرزمین حجاز. ....
۹۹	۱-۳-۱۱. زیارت و عبادت .....
۱۱۹	۱-۳-۱۲. آمار حجاج ایرانی .....
۱۲۱	۲-۳. بخش دوم: روند حج گذاری ایرانیان در دوره پهلوی دوم (۱۳۵۷-۱۳۲۰) ه. ش .....
۱۲۲	۱-۲-۳. شرایط نامناسب ناشی از جنگ جهانی دوم برای حجاج .....

- ۱۲۳ ..... ۲-۲-۳. اعلام ناتوانی دولت عربستان در پاسخگویی به نیازهای حجاج
- ۱۲۶ ..... ۳-۲-۳. گردن زدن ابوطالب یزدی در مسجد الحرام.
- ۱۲۸ ..... ۴-۲-۳. بازگشایی راه حج پس از پنج سال ممنوعیت
- ۱۲۹ ..... ۵-۲-۳. دوراندیشی هژیر و تعیین امیر الحاج
- ۱۳۵ ..... ۶-۲-۳. اراده دولت در ضابطه مند نمودن حج گذاری
- ۱۳۶ ..... ۷-۲-۳. تشکیل کمیسیون تخصصی حج در وزارت کشور
- ۱۳۷ ..... ۸-۲-۳. تشرف فقط از مسیر هوایی
- ۱۳۹ ..... ۹-۲-۳. رقابت بین شرکتهای هواپیمایی خارجی و داخلی
- ۱۴۰ ..... ۱۰-۲-۳. ممانعت از خدمت رسانی خطوط خارجی و نقش احمد شفیق در این میان
- ۱۴۶ ..... ۱۱-۲-۳. مشکلی به نام ارز
- ۱۴۸ ..... ۱۲-۲-۳. تأثیر ممنوعیت راههای زمینی و دریایی در آمار حجاج ایرانی
- ۱۵۰ ..... ۱۳-۲-۳. بازگشایی راههای زمینی و دریایی
- ۱۵۰ ..... ۱۴-۲-۳. مشکلی به نام گذرنامه حج
- ۱۵۳ ..... ۱۵-۲-۳. تصویب آئین نامه امور حج . توسط هیأت وزیران
- ۱۵۶ ..... ۱۶-۲-۳. تشرف فقط از مسیر هوایی (ممنوعیت مجدد راههای زمینی و دریایی)
- ۱۵۷ ..... ۱۷-۲-۳. تصویب مقررات مربوط به حج
- ۱۶۱ ..... ۱۸-۲-۳. دائمی شدن کمیسیونهای حج
- ۱۶۴ ..... ۱۹-۲-۳. آمار حجاج
- ۱۶۶ ..... ۲۰-۲-۳. آشیانه حجاج
- ۱۶۶ ..... ۲۱-۲-۳. امکان تشرف با گذرنامه عادی و لزوم به پوشیدن لباس مناسب
- ۱۶۷ ..... ۲۲-۲-۳. نابسامانی امور حج و سرگردانی متقاضیان

۱۶۸.....	۲۳-۲-۳. فرمان شاه مبنی بر تمرکز امور حج در سازمان اوقاف ۱۳۵۰
۱۷۰.....	۲۴-۲-۳. منوچهر آزمون
۱۷۲.....	۲۵-۲-۳. آغاز تغییرات و اصلاحات در روند حج گذاری
۱۷۵.....	۲۶-۲-۳. نارضایتها و مخالفتها
۱۷۷.....	۲۷-۲-۳. تشکیل شورای عالی حج
۱۸۸.....	۲۸-۲-۳. ورود به حوزه عمره و عتبات
۱۸۹.....	۲۹-۲-۳. پایان دوره ریاست آزمون بر سازمان اوقاف
۱۹۰.....	۳۰-۲-۳. ادامه دادن برنامه های آزمون توسط جانشینان وی
۱۹۳.....	فصل چهارم: آشنای بیشتر با تاریخ حج گذاری ایرانیان
۱۹۴.....	۱-۴. حمله داری و سیر تطور آن در گذر زمان
۲۰۰.....	۲-۴. روحانی کاروان حج در گذر زمان
۲۰۸.....	۳-۴. اسکان حجاج در گذر زمان
۲۱۴.....	۴-۴. بهداشت و درمان در حج
۲۲۰.....	- نتیجه گیری
۲۲۲.....	- فهرست منابع
۲۲۸.....	ضمائم
۲۲۹.....	اسناد
۲۳۵.....	تصاویر

فصل اول

کلیات پژوهش

مقدمه:

حج از نظر اسلام دارای اهمیت و جایگاه ویژه‌ای است، به طوری که در میان واجبات الهی، هیچ چیز دیگری غیر از نماز با آن برابری نمی‌کند و به قدری مهم و ارزشمند می‌باشد که پیامبر عظیم الشان اسلام (ص) آن را بالاترین و برترین جهاد قلمداد نموده است.

حج علاوه بر جنبه های عبادی و معنوی دارای ماهیت های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی نیز می‌باشد. حج را به کنگره ای جهانی تشبیه می‌کنند که دربرگیرنده جامعه مسلمین بوده و زائران کشورهای اسلامی در این کنگره، از منافع آن بهره‌مند می‌شوند.

از آن جا که محل انجام مناسک حج در خارج از قلمرو سرزمینی ایرانیان می‌باشد و اتباع ایرانی برای انجام این فریضه واجب لزوماً می‌بایست وارد قلمرو دولتی دیگر شوند؛ این امر رنگ و بویی متفاوت از سایر واجبات دینی که فاقد این محدودیت ها می‌باشند به حج می‌بخشد. زیرا این امکان همواره وجود داشته است که حاکمان سرزمین حجاز این فریضه دینی را تبدیل به اهرمی در جریان رقابتهای منطقه ای نموده و از ظرفیتهای آن در جهت منافع خود بهره برداری کنند.

از این رو لزوماً برای بررسی روند حج گزاری ایرانیان در هر دوره تاریخی می‌بایست روابط دیپلماتیک فی مابین دولتها و نظامهای سیاسی حاکم بر ایران و سرزمین حجاز در آن دوره تاریخی خاص مورد توجه دقیق قرارگیرد، زیرا بدون در نظر گرفتن این مهم و عدم کسب شناخت لازم از فرصتها، کمبودها و چالشهای موجود در روابط سیاسی دیپلماتیک طرفین، فهم و درک صحیح از روند حج گزاری ایرانیان دچار مشکلات اساسی می‌گردد. بطور مثال در دوره استقلال و استیلای هاشمیان (۱۳۰۴-۱۲۹۹ ه.ش) بر منطقه حجاز، از آنجا که شریف حسین سخت به دنبال مطرح کردن خود به عنوان خلیفه مسلمین و جلب موافقت و به رسمیت شناخته شدن این مفهوم توسط دولت ایران بود، شاهد نوعی گشایش و رفاه و آزادی بی سابقه در روند حج گزاری ایرانیان هستیم؛ شرایطی که قبل از آن یعنی دوران استیلای عثمانیان وجود نداشت ولی در ادامه با سقوط هاشمیان و استقرار آل سعود در منطقه حجاز، نیز تکرار نشد. در مورد دیگر وقتی درحد فاصل سالهای ۱۳۵۴-۱۳۴۳ ش شاهد دوستی شاه ایران و ملک فیصل پادشاه عربستان و بالا رفتن سطح روابط دیپلماتیک و همکاریهای منطقه ای در جهت مقابله با جریان قوی ناسیونالیسم عربی (ناصریسم) هستیم، این تحکیم روابط موجب فضایی مناسب برای حجاج ایرانی نیز گردید بگونه ای که در حج سال ۵۴ ه.ش دولت عربستان برای حجاج ایرانی رقمی بیش از ۶۰ هزار ویزا صادر نمود، این رقم ویزا با توجه به جمعیت کشور در آن روزها و میزان تقاضا که به زحمت از ۷۰ هزار

تقاضا فراتر می رفته است، در مقایسه با وضعیت جمعیت کشور در حال حاضر و میزان تقاضای تشریف به حج در سالهای اخیر که قابل مقایسه با آن دوران نمی باشد (۱) نقش روابط دیپلماتیک در روند حج گزاری را نمایان ساخته و این شائبه که حج مقوله ای عبادی و بی ارتباط با مناسبات سیاسی می باشد را رد می نماید.

به همین منظور در این پژوهش ابتدا نگاهی به جغرافیای سیاسی دو کشور در طی سالهای (۱۳۵۷ - ۱۳۹۹ ه.ش) انداخته و سپس به تجزیه و تحلیل چالشها، انگیزه ها و وقایع مهم دیپلماتیک در آئینه حج می پردازیم و در این مسیر تأثیر متقابل حج در شکل گیری و قطع روابط سیاسی و سطح همکاریها و همچنین تأثیر متقابل روابط دیپلماتیک در روند حج گزاری ایرانیان را مورد بحث و بررسی قرار می دهیم. و بدیهی است که در این راه از کلیه اسناد، مدارک، نشریات، مکاتبات و گزارشات تاریخی موجود بهره برداری می نماییم. در فصول بعدی، ابتدا به روند حج گزاری ایرانیان در طول دوره تاریخی پهلوی پرداخته (روندی که در این دوره بارها در اثر حوادث مختلف با وقفه رو برو گردیده و دچار فراز و نشیبهای فراوانی شد) و در فصل پایانی نیز حوزه های مهمی چون حمله داری، روحانیت کاروانها، بهداشت، درمان و اسکان حجاج را در طول تاریخ حج گزاری ایرانیان مورد بررسی کامل تری قرار می دهیم.

بررسی اسناد و گزارشات تاریخی نشان می دهد؛ بطور کلی دولتمردان حکومت پهلوی تا اوایل دهه ۱۳۲۰ ه.ش توجه چندانی نسبت به امور حج و حج گزاری اتباع خود نداشتند و برای اولین بار بعد از واقعه گردن زدن یکی از حجاج ایرانی در مسجد الحرام (۱۳۲۲ ه.ش) که منجر به بحران در روابط دیپلماتیک دو کشور ایران و عربستان و ممنوعیت چند ساله حج گردید، پی به اهمیت موضوع برده و درصدد برآمدند که در خصوص ساماندهی آن قدمهایی بردارند تا از وقوع حوادث مشابه در آینده پیشگیری شود و لذا در این راستا و طی سالهای بعد از باز گشایی سفر حج هرساله فردی از مقامات ارشد دولتی به عنوان امیرالحاج تعیین، و در ایام حج به عربستان اعزام می گردید و همچنین در راستای سیاستهای جدید، مقرر شد که همه ساله کمیسیونهایی برای قبول درخواست تشریف و تعیین ضوابط و همچنین نظارت بر عزیمت حجاج در وزارت کشور تشکیل شود علی الرغم این اقدامات تا سال ۱۳۵۰ ه.ش که محمد رضا پهلوی طی فرمانی دستور به تمرکز کلیه امور حج در سازمان اوقاف صادر کرد؛ روند حج گذاری ایرانیان همچنان مغشوش، غیر متمرکز و نابسامان بود.

۱- امروزه دولت عربستان حداکثر ۷۵ تا ۸۰ هزار ویزای حج تمتع در هر سال به ایران اختصاص میدهد و این باوجود حضور میلیونها نفر در صرف تشریف، به هیچ وجه پاسخگوی نیازهای موجود نیست.

با صدور فرمان مذکور و مصوبه هیأت وزیران از سال ۱۳۵۱ ه.ش کلیه امور حج و زیارت در سازمان اوقاف متمرکز و منوچهر آزمون بعنوان معاون نخست وزیر و سرپرست سازمان اوقاف مأمور به ساماندهی آن گردید(۱). آزمون که در پی ایجاد شورای عالی حج به عنوان بالاترین مرجع تصمیم گیری در امور حج گزاری ایرانیان از حمایت‌های این شورا و مهمتر از آن از حمایت‌های هیأت دولت بهرمنند بود، با الگو برداری از روش‌های مدیریتی تمرکز گرا و سوسیالیستی بلوک شرق (۲)، اقدام به برنامه ریزی و ساماندهی امور در کلیه حوزه های مرتبط با موضوع حج گزاری نمود که در این رابطه می توان به اصلاحات اساسی در وضعیت ثبت نام ، مدیران کاروان ها ، عوامل کاروانها ، اسکان حجاج(مکه ، مدینه و مشاعر)، امور تغذیه و بهداشت ، آموزش ، بیمه ، حمل و نقل (هوایی و زمینی) ، انعقاد قرارداد با طرفهای سعودی مانند ؛ ادلاء ، مطوفین ، مکتب الوکلاء موحد و تشکیل ستادهای موقت حج جهت هماهنگی ارگانهای ذیربط اشاره کرد.

بخاطر حساسیت ها و نگرانی های روحانیون ، آزمون اصلاحات و انجام تغییرات لازم در محورهای انتخاب و تعیین صلاحیت علمی ، اخلاقی و توانایی های روحانیون کاروانها و آموزش مناسک حج به حجاج را به خود نهاد روحانیت واگذاشت، ولی طی سالهای بعد متاسفانه کاری در این حوزه ها انجام نپذیرفت و مشکلات فراوان و ریشه ای آن ادامه یافت. آزمون برای اولین بار اقدام به ساماندهی کاروانهای عمره نمودنخستین کاروانهای معتمرین را بصورت منظم و با ساماندهی جدید به سرزمین حجاز اعزام نمود همچنین در پی انعقاد قرارداد(۱۹۷۵ م / ۱۳۵۴) دولتهای ایران و عراق وی سریعاً دست به کار شد و نسبت به برنامه ریزی و اعزام کاروانهای عتبات اقدام نمود، عزیمت این کاروانها بصورت منظم تا زمان وقوع انقلاب ادامه داشت. توجه منوچهر آزمون بر موضوع حج به حدی بود که همواره در طول سالهای مدیریتش بر سازمان اوقاف در این رابطه مورد انتقاد قرار می گرفت(۳)، در واقع او را می توان معمار و طراح سیستم حج گزاری نوین ایرانیان دانست ، آزمون در مدت حضور چند ساله خود در سازمان اوقاف توانست سیستمی را بنا نماید که با

۱- بر اساس اسناد موجود معرفی منوچهر آزمون به شاه جهت احراز این پست توسط امیرعباس هویدا

نخست وزیر وقت انجام می پذیرد. (منوچهر آزمون به روایت اسناد ساواک، ص ۲۸۵)

۲- شاه در سال ۵۲ در کنفرانسی در شهر رامسر گفته بود : «روش ما نه کمونیستی است و نه سرمایه داری بلکه روش خاص خود ماست» . (همان، ص ۳۵۹)

۳- در گزارشات ساواک آمده: آزمون چنان گرفتار حج شده و امور اوقاف را رها نموده که شیرازه سازمان اوقاف از هم پاشیده است (همان، ص ۳۳۰)

گذشت بیش از ۴۰ سال از راه اندازی آن همچنان در حال خدمت رسانی است. و البته پاسخ به این سوال که آیا سیستمی که در بیش از چهار دهه قبل و با در نظر گرفتن شرایط آن دوره طراحی و اجرا گردیده است کماکان و در حال همچنان توانائی پاسخگویی به نیازهای جدید را نیز دارد، خود موضوع دیگری است.

بدیهی است که به علت وسعت و بزرگی محورهای موضوعی که مورد بررسی و پژوهش قرار گرفته است، قطعاً بسیاری از حوزه های مهم، مورد توجه کافی و شایسته قرار نگرفته است و این ایراد بر این پژوهش وارد است؛ که امید است درمجال دیگر حق مطلب به نحوی شایسته ادا گردد.

۱- بیان موضوع:

حج از واجبات و از شعائر مهم دین مبین اسلام محسوب می گردد. ولذا در آیات و روایات اسلامی بر توجه و اهتمام به این فریضه دینی بسیار تأکید گردیده بگونه ای که گفته شده؛ اگر فردی در صورت داشتن استطاعت بدون انجام مناسک حج از دنیا رود مسلمان نمرده است و در قیامت با اهل کتاب محشور م خواهد گردید، حج علاوه بر جنبه های عبادی و معنوی دارای ماهیتی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نیز می باشد. حج تنها فریضه ای است که محل انجام آن در خارج از قلمرو سرزمینی ایرانیان می باشد و این مهم رنگ بویی متفاوت به حج نسبت به سایر واجبات دینی مانند نماز و روزه می بخشد. از طرفی حضور خیل عظیم حجاج از تمام ملل مسلمان در مراسم حج آن را تبدیل به یک کنفرانس جهانی دارای ابعاد مهم فرهنگی، اجتماعی نموده و از سوی دیگر با امکان استفاده سیاسی از حج توسط قدرتهای حاکم بر منطقه حجاز در جریان رقابتهای منطقه ای، این فریضه دینی تبدیل به اهرمی در مناسبات سیاسی و دیپلماتیک شده است.

روند حج گزاری ایرانیان در طول تاریخ همواره با فراز و نشیبها و حوادث مختلفی همراه بوده است و در این میان بعضاً شاهد بسته شدن راه حجاز و محروم شدن اتباع ایرانی از انجام این فریضه و گاهی شاهد گشایش و بهبود شرایط می باشیم، در خلال این پژوهش تلاش گردیده به موضوع حج و حج گذاری قوم ایرانی در خلال سالهای حاکمیت سلسله پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۹۹ ه.ش) پرداخته شود و رویدادها و فراز و نشیبهایی که حج و حج گذاری ایرانیان در این دوره از تاریخ معاصر به خود دیده است مورد بررسی و مذاقه قرار گیرد.

۱-۲- ضرورت پژوهش:

تقریباً تمامی پژوهش‌های انجام گرفته در خصوص حج و حج‌گزاری دوره‌های قاجار و متأخر برصفویه را شامل می‌گردد و با وجود اهمیت دوره تاریخی پهلوی در تاریخ معاصر، پژوهش و بررسی کاملی در خصوص موضوع حج و حج‌گزاری ایرانیان در این دوره تاریخی انجام نپذیرفته است و لذا ضروری بود با نگاهی جامع به این موضوع در طی سالهایی که این نوشتار از آن بحث می‌کند نگریسته شود. علاوه بر این با توجه به اجتماع هر ساله مسلمانان از گوشه و کنار جهان در حجاز به قصد ادای حج، پژوهش و مطالعه درباره تاریخ حج و نیز ابعاد سیاسی و اجتماعی آن به عنوان گوشه‌ای از تاریخ اجتماعی مسلمانان، اهمیت به‌سزایی دارد.

۱-۳- پرسش‌های پژوهش:

مسائل اصلی مطرح در این پژوهش عبارتند از:

- ۱- با توجه به اینکه سقوط خاندان هاشمی و تأسیس پادشاهی سعودی در عربستان تقریباً هم‌زمان و مصادف با به قدرت رسیدن خاندان پهلوی در ایران است؛ این پرسش اساسی مطرح می‌شود که روابط سیاسی، دیپلماتیک بین دولت‌های حاکم بر منطقه حجاز با دولت ایران در چه سطوحی بوده و روح سلفی‌گری حاکم بر آل سعود چه تأثیری بر این روابط و مهم‌تر از آن بر روند حج‌گزاری اتباع ایرانی داشته است.
- ۲- ساختار اداری، اجرایی حج و میزان نظارت، کنترل و تصدی‌گری دولت پهلوی بر روند حج‌گزاری ایرانیان چگونه بوده است.

۱-۴- فرضیات:

تأثیر تأثر فراز و فرودهای روابط سیاسی بین دولت‌های ایران و عربستان در عصر پهلوی بر نحوه مدیریت عملیات حج و ساماندهی واعزام و رسیدگی به امور حجاج بعنوان یک اصل قابل بررسی است، در این ارتباط بطور مشخص میتوان گفت:

- ۱- کشمکش و درگیری‌های داخلی شبه جزیره و سقوط خاندان هاشمی حجاز و تأسیس رژیم پادشاهی سعودی هم‌زمان با به قدرت رسیدن خاندان پهلوی در ایران بوده است و ابتدا هاشمیان و سپس آل سعود تلاش فراوانی در جهت به رسمیت شناخته شدن در منطقه و ایجاد روابط دیپلماتیک با کشورهای مهم خصوصاً ایران از خود نشان می‌دادند، با استقرار کامل آل سعود آنها در این زمینه موفقیت‌هایی نیز کسب نمودند، اما علی‌الرغم این تمایل و

تلاشها، دو گانگی کانون قدرت (آل شیخ و آل سعود) و روح سلفی گری حاکم بر آن حکومت، منجر به وقوع یکسری اقدامات ماجراجویانه و افراطی می گردید که تلاشهای دیپلماتیک را تحت الشعاع خود قرار می داد، مهمترین این وقایع، حادثه تخریب قبرستان بقیع (هشتم شوال ۱۳۴۴ ه. ق / ۳۱ فروردین ۱۳۰۵ ه. ش) بود که عامل برانگیختن موج بی سابقه ای از خشم و نفرت جهان اسلام و خصوصاً عالم تشیع بر ضد آل سعود و فرقه وهابیت گردید. و موجب شد که ایجاد روابط دیپلماتیک بین دو کشور مدتها به تعویق افتد، شرایط حج گذاری ایرانیان در این دوره تاریخی به جز مدت زمان بسیار کوتاه حکومت هاشمیان بر منطقه حجاز همواره سخت و پرتنش بوده است که این را می توان ناشی از اختلافات ریشه دار مذهبی مابین فرقه وهابیت و پیروان مذهب تشیع دانست، شرایطی که آن را در پاره ای موارد می توان سخت تر و دشوار تر از دوران تسلط ترکان عثمانی بر منطقه حجاز دانست. و لذا موضوع روند حج گذاری را می توان همواره تابعی از شرایط سیاسی، دیپلماتیک منطقه ای دانست.

۲- دولت مردان حکومت پهلوی تا اوایل ده ۱۳۲۰ ه. ش توجه چندانی نسبت به امور حج گذاری اتباع خود نداشتند ولی بعد از واقعه گردن زدن یکی از حجاج ایرانی در مسجد الحرام (۱۳۲۲ ه. ش) که منجر به بحران در روابط دیپلماتیک دو کشور ایران و عربستان و ممنوعیت چند ساله حج گردید پی به اهمیت آن برده و در صدد برآمدند که در خصوص ساماندهی آن اقدام نموده و با تعیین امیرالحاج از وقوع موارد مشابه پیشگیری نمایند، با وجود این رویکرد تا سال ۱۳۵۰ ه. ش که محمد رضا پهلوی طی فرمانی دستور به تمرکز کلیه امور حج در سازمان اوقاف را صادر کرد روند حج گذاری ایرانیان همچنان مغشوش و غیر متمرکز بود، با صدور فرمان مزکور و ابلاغ مصوبه هیأت وزیران از سال ۱۳۵۱ خورشیدی، کلیه امور حج و زیارت در سازمان اوقاف متمرکز گردید و منوچهر آزمون بعنوان معاون نخست وزیر و سرپرست سازمان اوقاف با الگو برداری از نظام مدیریت تمرکز گرای خاص بلوک سوسیالیستی شرق اقدام به یکسری اصلاحات و تغییرات اساسی در تمامی جنبه ها و حوزه های مختلف مرتبط با روند حج گذاری زد، او با توجه به مدت زمان طولانی که در اروپای شرقی زندگی کرده بود و کسب مدرک دکترای اقتصاد از کشور آلمان شرقی با الفبای این سیستم آشنایی کامل داشت. از این زمان به بعد بر تمامی حوزه های حج مانند؛ نحوه ثبت نام، انتخاب مدیران کاروانهای حج (حمله دارها)، عوامل خدمتگزار، امور بهداشتی و درمانی، تغذیه حجاج، حمل و نقل، بیمه، امور مشاعر، اسکان در مکه مکرمه و مدینه منوره و انعقاد قرارداد با طرفهای سعودی مانند؛ مکتب و کلاء، مطوفین، ادلاء و نقابه همگی از طرف سازمان اوقاف مدیریت می گردید، تنها حوزه های مرتبط با حج که آزمون

وارد آن نگردید، موضوع انتخاب و تعیین صلاحیت روحانیون کاروانها و همچنین آموزش مناسک حج بود، که وی بخاطر حساسیت نهاد روحانیت به موضوع، آن مراتب را به خود روحانیون وا گذاشت. منوچهر آزمون موفق گردید در کوتاه ترین زمان حج را از نابسامانی خارج کند و سیستمی راطراحی نماید که سالیان سال است که به کار خود ادامه می دهد و بدین دلیل او را می بایست معمار و طراح حج گزاری نوین ایرانیان دانست.

۱-۵- روش تحقیق:

روش تحقیق در این پایان نامه روش رایج در پژوهشهای تاریخی، یعنی روش توصیفی - تحلیلی خواهد بود. بر این اساس کوشش می شود با رویکردی انتقادی و مبتنی بر منابع اصیل تاریخی، گزارشی مستند از حج گزاری ایرانیان در دوره پهلوی ۱۳۵۷-۱۳۹۹ ه.ش ارائه گردد.

۱-۶- پیشینه تحقیق:

در خصوص تاریخ حج گزاری ایرانیان پژوهشهای انجام گرفته اندک می باشد؛ لکن در خصوص حج گزاری ایرانیان در دوره پهلوی میتوان گفت تاکنون بررسی و پژوهشی منسجم و جامع انجام نگرفته است.

تعداد معدود کارهای انجام گرفته نیز مربوط به دوره قاجار و دورانهای متأخر می باشد که می توان به پژوهش خانم اسرادوغان از اتباع کشور ترکیه در خصوص حج گزاری ایرانیان در دورانهای قاجار و صفویه و دورانهای متأخر اشاره کرد که بصورت کتابی تحت عنوان "حج گزاری ایرانیان" توسط انتشارات نشر مشعر منتشر گردیده است. همچنین از سلسله مقالات استاد رسول جعفریان در فصل نامه های میقات (شماره های ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵) تحت عنوان "حج گزاری ایرانیان در دوره قاجار" می توان نام برد، مقاله "حج در دوره ایلخانی" جناب آقای دکتر سید ابوالفضل رضوی که در فصلنامه مطالعات تاریخی (شماره های ۱۱، ۱۲) وابسته به دانشگاه فردوسی مشهد به طبع رسیده است از دیگر پژوهشهای انجام گرفته در این حوزه می باشد.

استاد جعفریان مقاله دیگری دارد به نام "حجاج و سلاطین" که با همکاری خانم اسرا دوغان نگاشته اندو در چهل و هشتمین شماره فصلنامه میقات حج منتشر نموده اند. و همچنین در خصوص راه ها و طرق وصول به حجاز و مکه مکرمه نیز کتابی با عنوان "راه حج" توسط ایشان منتشر شده است (انتشارات زیتون سبز، ۱۳۸۹).

همچنین میتوان به کتاب "پنجاه سفرنامه حج قاجاری" که به کوشش استاد جعفریان در ۸ مجلد منتشر گردیده اشاره نمود. مقاله "نقش ایرانیان در حرمین شریفین" که به قلم محمد جواد طبسی نگاشته شده و در شماره یازدهم فصلنامه میقات حج به طبع رسیده نیز از موارد قابل ذکر است.

از مطالعات ترجمه نشده که در آنها درباره امور حج و حج گذاری سخن به میان رفته است می توان به این موارد اشاره کرد؛

کتاب "مکه و علاقتها الخارجیه" نوشته احمد عمر زیعلی که در سال ۱۹۸۱ میلادی توسط دانشگاه ملک سعود در ریاض به طبع رسیده. کتاب دیگر به نام "بلادالحجاز منذ بدایة عهدالاشراف حتی سقوط الخلافة العباسیه فی بغداد" این کتاب نیز در سال ۱۹۸۳ میلادی در ریاض منتشر شده است.

کتاب "خدمات الحج فی حجازخلال عصرالعثمانی" نیز به برخی اعمال و خدمات هایی که حکام عثمانی در امور حج انجام داده اند می پردازد. این کتاب را عبدالرحیم بن شاهین در سال ۲۰۰۵ در قاهره به چاپ رسانیده است. همچنین در این باره کتاب "الحج والزیاره و المعالم المشرقیه فی الحجاز" توسط عبدالجبار رفاعی نوشته که انتشارات نشر مشعر آن را در سال ۲۰۰۶ میلادی منتشر نمود.

۱-۷- نقد و بررسی منابع

برای تدوین این پایان نامه علاوه بر رجوع به بخشنامه ها ، آئین نامه ها ، اسناد و مکاتبات اداری ، مراجعه به منابع جغرافیایی مانند سفرنامه های حجاج همچنین تک نگاری ها ، روزنامه ها ، نشریات ، آرشیو عکسها و تاریخ شفاهی اجتناب ناپذیر بود که در ذیل به معرفی و شرح مهمترین منابع استفاده شده در این تحقیق می پردازیم.

۱-۷-۱. اسناد ، مکاتبات اداری ، بخشنامه هاوآئین نامه ها .

۱- با توجه به گذشت زمان و عدم اهتمام جدی در خصوص حفظ و نگهداری اسناد و مکاتبات اداری دوران پهلوی مرتبط با امر حج در بعد از پیروزی انقلاب اسلامی متأسفانه مقادیری از این اسناد و مدارک امحاء گردیده است و قابل دسترسی نبود. که البته بخشی از آن که موجود بود جمع آوری و در پژوهش بکارگیری شد، منجمله از آرشیو اسناد و مدارک سازمان حج و زیارت و بعثه (دفتر نمایندگی مقام معظم رهبری در سازمان حج و زیارت) خصوصاً در زمینه سیر تطور تشکیلات حج ، بسیار بهره برداری گردید.

۲- وزارت امور خارجه اخيراً اقدام به انتشار مجموعه اسناد روابط ايران و عربستان سعودی در خلال سالهای ۱۳۰۴ لغایت ۱۳۵۷ ه.ش نمود، این مجموعه متشکل از ۱۲۹ سند می باشد. این اسناد گویای چگونگی روابط دیپلماتیک دولتهای ایران و عربستان طی این سالها هستند و با توجه به ارتباط نزدیک و تعیین کننده و تأثیر گذار حج در روابط دیپلماتیک دو دولت و تأثیر متقابل روابط مذکور بر مقوله حج گزارى ایرانیان ، اسناد مذکور برای این پژوهش بسیار مفید بوده و بسیار مورد استفاده قرار گرفتند.

۳- مجموعه اسناد ساواک در خصوص منوچهر آزمون (این چهره مرموز و تا حدی ناشناخته دوران پهلوی دوم) که تحت عنوان " منوچهر آزمون به روایت اسناد ساواک " توسط مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات منتشر گردیده است و در آنها به موضوعات مرتبط با حوزه های فعالیت آزمون (از جمله حج) بسیار پرداخته شده بسیار مفید و قابل توجه است و در این پژوهش از این اسناد نیز بهر برداری شد.

۱-۷-۲. منابع جغرافیایی ، سفرنامه ها.

سفرنامه های حج از مهمترین منابع تحقیق و پژوهش در رابطه با موضوع حج و حج گزارى در همه ادوار تاریخی می باشند، که این مهم در خصوص بررسی این موضوع در دوره تاریخی پهلوی نیز صدق مینماید، در این پژوهش از تعداد زیادی سفرنامه و شرح خاطرات استفاده و بهر برداری گردید که در اینجا به چند مورد از آنها اشاره میگردد:

۱- پنجاه سفرنامه حج قاجاری ؛ این کتاب که به کوشش استاد رسول جعفریان و در ۸ مجلد منتشر گردیده و متشکل از پنجاه سفرنامه حج می باشد که ۷ مجلد آن متعلق به رجال قاجاری بوده ولی جلد هشتم آن متعلق به اوایل دوره پهلوی می باشد ؛ در این جلد سفرنامه های آقایان سید احمد هدایتی (۱۲۹۹ ه.ش) ، محمد حسین منشی زاده (۱۳۰۰ ه.ش) ، سید فخر الدین جزایری (۱۳۰۱ ه.ش) ، ایاز خان قشقایی (۱۳۰۱ ه.ش) و لطفعلی خان اعلائی (۱۳۰۹ ه.ش) آورده شده است که متعلق به اوایل قدرت یافتن رضا شاه بوده و حاوی نکاتی مهم و مفید در شناخت شرایط و اوضاع و احوال آن دوره تاریخی می باشد ، که علاوه بر مطالعه و پژوهش در حوزه حج و حج گزارى در سایر حوزه های پژوهش تاریخی نیز قابل تأمل و بهره برداری جدی می تواند قرار گیرد.

۲- سفرنامه حج آیت الله سید محمود طالقانی موسوم به "بسوی خدا می رویم" که حکایت سفر حج او در سال ۱۳۳۱ ه.ش می باشد ، این سفرنامه علاوه بر شرح مشاهدات ایشان از

اماکن مشرفه و مناسک حج حاوی نکات جالبی در خصوص اسرار و فلسفه حج بوده و اطلاعات خوبی نیز در رابطه با مسائل فقهی حج به خواننده می دهد .

۳- " خسی در میقات" سفر نامه حج جلال آل احمد در سال ۱۳۴۳ ه.ش می باشد ، این سفر نامه آنقدر معروف و مشهور است که با آوردن اسم سفرنامه حج شنونده بی اختیار نام سفرنامه حج جلال آل احمد در ذهنش تداعی می شود، و کمتر علاقمندی است که آن را نخوانده باشد ، نثر آن به قدری دلنشین و تأثیر گذار است که در کتب درسی نیز گوشه هایی از آن را در کنار نثر آثار کلاسیک ادبیات فارسی چون تاریخ بیهقی و گلستان سعدی آورده اند .

در این سفرنامه جلال آل احمد به شرح این سفر روحانی پرداخته و خواننده را همراه با خود به گوشه گوشه سرزمین حجاز می برد و تصویر روشن و کاملی به وی از شرایط جغرافیایی ، محیطی ، مردم شناسی و حتی سیاسی جامعه آن روز شبه جزیره میدهد ، به گونه ای که خواننده در پایان سفر نامه حس می کند که همراه و همگام با جلال به سفر حج رفته و بازگشته است. او در این سفر نامه اطلاعات و آگاهی های خوبی از نحوه و فرایند حج گزاری ایرانیان در آن دوره از تاریخ معاصر ارائه میدهد.

۴- سفرنامه حج جواد مجابی به نام "ای قوم به حج رفته"؛ که شرح سفر حج اودرسال ۱۳۵۱ ه.ش می باشد، این سفرنامه حج از سفرنامه های مفید و جالب توجه می باشد، مجابی خبرنگار موسسه اطلاعات بوده و در پی دعوت رسمی منوچهر آزمون سرپرست وقت اوقاف در این سال به همراه تعدادی از روزنامه نگاران و اندیشمندان به حج مشرف میگردد، البته به گفته او هزینه سفرش توسط موسسه اطلاعات پرداخت شده است ، در این سفر استاد باستانی پاریزی نیز جزء مدعوین بوده و از هم سفران مجابی محسوب می گردیده است ، این سفرنامه بصورت سلسله یادداشت هایی در روزنامه اطلاعات منتشر میگردد که بعدها و در سال ۱۳۵۶ ه.ش بصورت مستقل و با عنوان فوق انتشار می یابد ، مجابی با نگاه یک خبرنگار به تمامی جوانب اجرایی حج توجه داشته و نکات جالبی را در سفرنامه خود آورده است.

۱-۷-۳. روزنامه ها ، نشریات و فصل نامه ها

۱- روزنامه ها و نشریات از مهمترین منابع آشنایی و پژوهش در تاریخ معاصر می باشند که این مطلب در خصوص موضوع مورد نظر این پژوهش نیز صادق است ، در این پژوهش به روزنامه اطلاعات بخاطر استمرار در انتشار از سال ۱۳۰۴ ه.ش تا تاریخ وقوع انقلاب